

ગઝલના છંદો સાથે સમાનતા ધરાવતા આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તો અને માત્રામેળ છંદો તથા તુલનાત્મક ચર્ચા

ગઝલ એ આજનો સૌથી વધુ ખેડાતો કાવ્ય-પ્રકાર છે. ગઝલના અતિપ્રચલિત થવાનું એક મુખ્ય કારણ ગઝલના છંદોની પ્રવાહિતા પણ છે. ગઝલના છંદો લાગત્મક સ્વરૂપવાળા માત્રામેળ છંદો છે કે જેમાં લઘુ-ગુરુ માપ નક્કી કરવા માટે ધ્વનિમેળનો આધાર લેવામાં આવે છે. ગઝલના છંદો આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તોથી શિથિલ સ્વરૂપે અને માત્રામેળ છંદોથી યુસ્ત સ્વરૂપે પ્રયોજાયેલા જોવા મળે છે.

ગઝલ હંમેશાં બોલચાલની ભાષામાં જ લખાય છે. ‘કમલનયન’ શબ્દનું બોલચાલની ભાષામાં માપ લગાલગા (ક-મલ-ન-યન) થાય છે અને ગઝલના છંદોમાં ‘કમલનયન’ શબ્દ લગાલગા સ્વરૂપે જ પ્રયોજવામાં આવે છે. આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં ‘કમલનયન’ શબ્દ લલલલલલ (ક-મ-લ-ન-ય-ન) સ્વરૂપે જ પ્રયોજી શકાય છે જ્યારે માત્રામેળ છંદોમાં ‘કમલનયન’ શબ્દ લગાલગા (ક-મલ-ન-યન), ગાલગાલ (કમ-લ-નય-ન), ગાગાગા (કમ-લન-યન), લલગાગા (ક-મ-લન-યન), ગાલલગા (કમ-લ-ન-યન), ગાગાલલ (કમ-લન-ય-ન) વગેરે સ્વરૂપે પણ પ્રયોજી શકાય છે. આમ ગઝલના છંદો આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તોથી શિથિલ સ્વરૂપે અને માત્રામેળ છંદોથી યુસ્ત સ્વરૂપે પ્રયોજાયેલા જોવા મળે છે.

ગઝલના છંદોમાં એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકાય છે પરંતુ એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ વર્જિત છે તથા બે લઘુઅક્ષરોના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકાય છે પરંતુ સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ વર્જિત છે જ્યારે આપણા ભારતીય માત્રામેળ છંદોમાં એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પણ પ્રયોગ કરી શકાય છે અને સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પણ પ્રયોગ કરી શકાય છે તથા બે લઘુઅક્ષરોના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પણ પ્રયોગ કરી શકાય છે અને સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પણ પ્રયોગ કરી શકાય છે. આમ ગઝલના છંદોનું સ્વરૂપ આપણા માત્રામેળ છંદો કરતાં યુસ્ત જણાય છે. માત્રામેળ છંદ ‘હરિગીત’ એ ગઝલના ‘રજઝ’ છંદ સાથે સમાનતા ધરાવે છે. ‘હરિગીત’ના અને ‘રજઝ’ના ઉદાહરણ દ્વારા આ વાત સમજીએ.

: હરિગીત :

કળ સકળ અક્ષવીશમાં, ગુરુ અંતમાં એ રીત છે,
શણગાર કે રત્ને જતી, મનહરણ તે હરિગીત છે;
ત્રીજી ઉપર પછિ ત્રણ ચતુર પર, એમ આઠે તાળ છે,
તે તાળમાં જો જગણ તો, ન કહીશ છંદ રસાળ છે.

(કવિ દલપતરામ)

દા	દા	લ	દા	દા	દા	લ	દા	દા	દા	લ	દા	દા	દા	લ	ગા
કળ	સક	ળ	અહ્	ઠા	વી	શ	માં	ગુરુ	અં	ત	માં	એ	રી	ત	છે
શણ	ગા	ર	કે	રત્	ને	જ	તી	મન	હર	ણ	તે	હરિ	ગી	ત	છે
ત્રી	જી	ઉ	પર	પછિ	ત્રણ	ચ	તુર	પર	એ	મ	આ	ઠે	તા	ળ	છે
તે	તા	ળ	માં	જો	જગ	ણ	તો	નક	હી	શ	છં	દર	સા	ળ	છે

ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાંથી કેટલાંક શબ્દોના લગાત્મક સ્વરૂપ પ્રસ્તુત છે. સકળ=ગાલ, ગુરુ=ગા, મનહરણ=ગાગાલ, હરિ=ગા, પછિ=ગા, ત્રણ=ગા, જગણ=ગાલ, નકહીશ=ગાગાલ, છંદરસાળ=ગાગાગાલ. હવે આ જ શબ્દોનું ગઝલના છંદો અનુસાર લગાત્મક સ્વરૂપ પ્રસ્તુત છે. સકળ=લગા, ગુરુ=લલ, મનહરણ=ગાલગા, હરિ=લલ, પછિ=લલ, ત્રણ=લલ, જગણ=લગા, નકહીશ=લલગાલ, છંદરસાળ=ગાલલગાલ. આ શબ્દો ગઝલના છંદોમાં આ જ રીતે પ્રયુક્ત થઈ શકે છે જ્યારે માત્રામેળ છંદોમાં ઉપરોક્ત બંને સ્વરૂપે પ્રયુક્ત થઈ શકે છે. માત્રામેળ છંદોમાં ‘મનહરણ’ શબ્દ ગાગાલ અને ગાલગા ઉપરાંત લગાગા, લલગાલ અને લગાલલ સ્વરૂપે પણ પ્રયોજી શકાય છે. આમ ગઝલના છંદોનું સ્વરૂપ આપણા માત્રામેળ છંદો કરતાં યુસ્ત જણાય છે.

: રજઝ :

ઇન્સાનને ઇન્સાનથી બજવી રહી આ જિંદગી
ઇન્સાનિયતને આજ શી લજવી રહી આ જિંદગી

પળમાં સિતમ પળમાં ગજબ પળમાં પ્રલય પળમાં કલહ
પૂછો નહીં કે પાઠ શા લજવી રહી આ જિંદગી

(ગઝલકાર : અમૃત ‘ધાયલ’)

	ગા	ગા	લ	ગા	ગા	ગા	લ	ગા	ગા	ગા	લ	ગા	ગા	ગા	લ	ગા
*	ઇન્	સા	ન	ને	ઇન્	સા	ન	થી	બજ	વી	ર	હી	આ	જિં	દ	ગી
	ઇન્	સા	નિ	યત	ને	આ	જ	શી	લજ	વી	ર	હી	આ	જિં	દ	ગી
*	પળ	માં	સિ	તમ	પળ	માં	ગ	જબ	પળ	માં	પ્ર	લય	પળ	માં	ક	લહ
	પૂ	છો	ન	હીં	કે	પા	ઠ	શા	લજ	વી	ર	હી	આ	જિં	દ	ગી

ગઝલના છંદોમાં એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો જ પ્રયોગ કરવાની છૂટ છે. ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર એક ગુરુઅક્ષરનો અથવા સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો જ પ્રયોગ થયો છે.

ગઝલના છંદોમાં એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકાય છે જ્યારે આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં આવી છૂટ પણ લઈ શકાતી નથી. આમ ગઝલના છંદોનું સ્વરૂપ આપણા આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તો કરતાં શિથિલ જણાય છે. આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્ત ‘ભુજંગી’ એ ગઝલના ‘મુતકારિબ’ છંદ સાથે સમાનતા ધરાવે છે. ‘ભુજંગી’ના અને ‘મુતકારિબ’ના ઉદાહરણ દ્વારા આ વાત સમજાવે.

: ભુજંગી :

ગયા યાચિ છે જે સુપંથે ઉમંગી,
કરે તેહને શું કુવિદ્યા ભુજંગી;
ઉડ્યો જાય આકાશ બેસી ગરૂડે,
કરે તેહને શું કૂડાં સર્પ ઝુંડે.

(કવિ દલપતરામ)

લ	ગા	ગા	લ	ગા	ગા	લ	ગા	ગા	લ	ગા	ગા
ગ	યા	યા	ચિ	છે	જે	સુ	પં	થે	ઉ	મં	ગી
ક	રે	તે	હ	ને	શું	કુ	વિદ	યા	ભુ	જં	ગી
ઉ	ડ્યો	જા	ય	આ	કા	શ	બે	સી	ગ	રૂ	ડે
ક	રે	તે	હ	ને	શું	કૂ	ડાં	સર્	પ	ઝું	ડે

ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં દરેક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ગુરુઅક્ષરનો જ પ્રયોગ થયો છે. એકપણ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પણ પ્રયોગ થયો નથી.

: મુતકારિબ :

નજર મેળવીશું ને ખોવાઈ જાશું
કથાઓ બનીશું ને ચર્ચાઈ જાશું

ગમે તેમ જીવી જશું તોય અંતે
બહુ શાનથી 'શૂન્ય' વિસરાઈ જાશું

(ગઝલકાર : 'શૂન્ય' પાલનપુરી)

	લ	ગા	ગા	લ	ગા	ગા	લ	ગા	ગા	લ	ગા	ગા
*	ન	જર	મે	ળ	વી	શું	ને	ખો	વા	ઈ	જા	શું
	ક	થા	ઓ	બ	ની	શું	ને	ચર્	ચા	ઈ	જા	શું
*	ગ	મે	તે	મ	જી	વી	જ	શું	તો	ય	અં	તે
	બ	હુ	શા	ન	થી	શૂન્	ય	વિસ	રા	ઈ	જા	શું

ગઝલના છંદોમાં એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો જ પ્રયોગ કરવાની છૂટ છે. ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર એક ગુરુઅક્ષરનો અથવા સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો જ પ્રયોગ થયો છે, પરંતુ આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં આવી છૂટ પણ લઈ શકાતી નથી. ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં 'નજર' શબ્દ લગા સ્વરૂપે અને 'વિસરાઈ' શબ્દ ગાગાલ સ્વરૂપે પ્રયુક્ત થયો છે પરંતુ આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં 'નજર' શબ્દ લલલ સ્વરૂપે અને 'વિસરાઈ' શબ્દ લલગાગા અથવા લલગાલ ('ઈ'ને લઘુઅક્ષર ગણતાં) સ્વરૂપે જ પ્રયોજી શકાય છે. આમ ગઝલના છંદોનું સ્વરૂપ આપણા આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તો કરતાં શિથિલ જણાય છે.

ગઝલના છંદોમાં પંક્તિને અંતે આવતા લઘુઅક્ષરને લઘુ-ગુરુ માપમાં અલગ ન ગણતાં એના પહેલાંનાં ગુરુઅક્ષર સાથે સંયુક્ત રીતે જ ઉચ્ચારવામાં આવે છે જ્યારે આપણા આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તો અને માત્રામેળ છંદોમાં પંક્તિના અંતે આવતા લઘુઅક્ષરને જરૂર મુજબ ગુરુઅક્ષર ગણી શકાય છે. આ કારણે પણ ગઝલના છંદો આપણા આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તો અને માત્રામેળ છંદોથી અલગ પડે છે.

મોટેભાગે ગઝલના છંદોમાં એકસાથે બેથી વધુ સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ જોવા મળતો નથી જ્યારે આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં એવાં ઘણાં વૃત્તો જોવા મળે છે કે જેમાં એકસાથે

બેથી વધુ સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ થયો હોય તથા માત્રામેળ છંદોમાં એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પણ પ્રયોગ કરવાની છૂટ હોવાથી માત્રામેળ છંદોમાં પણ એકસાથે બેથી વધુ સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ જોવા મળે છે. આ કારણે પણ ગઝલના છંદો આપણા આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તો અને માત્રામેળ છંદોથી અલગ પડે છે.

આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તો અને માત્રામેળ છંદોની રચનાના પઠન અથવા ગાયનમાં નિશ્ચિત માત્રાના અંતરે વિશેષ થડકારનો અનુભવ થાય છે. આ વિશેષ થડકારને પદ્યભાર અથવા તાલ-સ્થાન કહે છે. સૌપ્રથમ કવિશ્રી દલપતરામે એમના ગ્રંથ ‘દલપત પિંગળ’માં (વર્ષ ૧૯૬૨) છંદોમાં પદ્યભારના સ્થાન (તાલ-સ્થાન) દર્શાવ્યા હતા. કવિશ્રી દલપતરામે ‘દલપત પિંગળ’માં છંદોના પદ્યભારના સ્થાન નક્કી કરવા અંગે કોઈ તર્ક રજૂ કર્યા ન હતા. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકે એમના ગ્રંથ ‘બૃહત્ પિંગળ’માં (વર્ષ ૧૯૫૫) ‘દલપત પિંગળ’ના છંદ અને તેનાં પદ્યભારના સ્થાનને કેન્દ્રમાં રાખીને છંદ અને પદ્યભારના સ્થાનના મેળ વિષયની પણ વિસ્તૃત ચર્ચા કરી હતી. તેઓએ ‘બૃહત્ પિંગળ’માં ગઝલના છંદોની પણ ચર્ચા કરી હતી. ‘દલપત પિંગળ’માં વૃત્તો/છંદોના લગાત્મક સ્વરૂપ દર્શાવવામાં આવ્યા નથી જ્યારે ‘બૃહત્ પિંગળ’માં વૃત્તો/છંદોના લગાત્મક સ્વરૂપ પણ દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

ગઝલના કેટલાંક છંદો કેટલાંક આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તો અને માત્રામેળ છંદો સાથે સમાનતા ધરાવે છે, એવાં આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તોની અને માત્રામેળ છંદોની યાદી પ્રસ્તુત કરું છું. યાદીમાં દર્શાવેલ દરેક છંદના લગાત્મક સ્વરૂપ ‘બૃહત્ પિંગળ’ મુજબ જ દર્શાવ્યા છે તથા પદ્યભારનાં સ્થાન (તાલ-સ્થાન) ‘દલપત પિંગળ’ અને ‘બૃહત્ પિંગળ’ મુજબ જ દર્શાવ્યા છે. છંદમાં પદ્યભારનાં સ્થાન (તાલ-સ્થાન) રેખાંકિત કરીને દર્શાવ્યા છે.

ગઝલના છંદો સાથે સમાનતા ધરાવતા આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તો

૦૧	સોમરાજી : લગાગા લગાગા
૦૨	કેતુમાળ : ગાગાલ ગાગાલ ગાગા = ગાગા લગાગા લગાગા
૦૩	ગ્રાહી : ગાગાલ ગાગાલ ગાગાલ ગાગા = ગાગા લગાગા લગાગા લગાગા

૦૪	ભુજંગી : લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા
૦૫	ચંદ્રક્રીડા : લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા
૦૬	વર્ણવાગીશ્વરી : લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા લગા
૦૭	સર્વગામી અથવા અગ્રછંદ : ગાગાલ ગાગાલ ગાગાલ ગાગાલ ગાગાલ ગાગાલ ગાગાલ ગાગા = ગાગા લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા
૦૮	દેવછંદ : લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા
૦૯	વિમોહા : ગાલગા ગાલગા
૧૦	મહાલક્ષ્મી : ગાલગા ગાલગા ગાલગા
૧૧	સ્રગ્વિણિ : ગાલગા ગાલગા ગાલગા ગાલગા
૧૨	વૈકુંઠધામા : ગાલગા ગાલગા ગાલગા ગાલગા ગાલગા ગાલગા ગાલગા ગાલગા
૧૩	સમાનિકા : ગાલ ગાલ ગાલ ગા = ગાલગાલ ગાલગા = ગાલગા લગાલગા
૧૪	નગસ્વરૂપિણિ અથવા પ્રમાણિકા : લગા લગા લગા લગા = લગાલગા લગાલગા
૧૫	સેનિકા : ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગા = ગાલગાલ ગાલગાલ ગાલગા = ગાલગા લગાલગા લગાલગા

૧૬	ચામર : ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગા = ગાલગાલ ગાલગાલ ગાલગાલ ગાલગા = ગાલગા લગાલગા લગાલગા લગાલગા
૧૭	નારાય : લગા લગા લગા લગા લગા લગા લગા લગા = લગાલગા લગાલગા લગાલગા લગાલગા
૧૮	સંજુક્તા અથવા સંગતિકા : લલગાલગા લલગાલગા
૧૯	હંસ : લલગાલગા લલગાલગા લલગાલગા
૨૦	ચર્યરી અથવા વિબુધપ્રિયા : ગાલગાલલ ગાલગાલલ ગાલગાલલ ગાલગા = ગાલગા લલગાલગા લલગાલગા લલગાલગા
૨૧	ગીતક અથવા મુનિશેખર : લલ ગાલગાલલ ગાલગાલલ ગાલગાલલ ગાલગા = લલગાલગા લલગાલગા લલગાલગા લલગાલગા
૨૨	શીર્ષા : ગાગા ગાગા ગાગા ગા
૨૩	વિદ્યુન્માળા : ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા
૨૪	સારંગી : ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગા
૨૫	વિલાસ : લગાલ ગાગા વિલાસ છંદના બે આવર્તનવાળા અને ચાર આવર્તનવાળા ગઝલના છંદ પ્રચારમાં છે.

ગઝલના છંદોમાં સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કોઈપણ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય છે જ્યારે ફક્ત ગુરુઅક્ષરોના પ્રયોગવાળા ગઝલના છંદોમાં પદ્યભારવાળા

ગુરુઅક્ષર સિવાયના ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પણ પ્રયોગ કરવાની છૂટ છે. આ છૂટને કારણે ગાલલ અને લલગા સંધિ મોટેભાગે ગાગા સંધિના વિકલ્પરૂપે જ પ્રયોજાતી હોવાથી આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તોની યાદીમાં ગાલલ અને લલગા સંધિના આવર્તિત સ્વરૂપના વૃત્તોનો સમાવેશ કર્યો નથી. આ સંદર્ભમાં વિસ્તૃત ચર્ચાનો અહીં અવકાશ નથી.

ગઝલના છંદો સાથે સમાનતા ધરાવતા માત્રામેળ છંદો

૦૧	ઝૂલણા : દાલદા દાલદા, દાલદા દાલદા, દાલદા દાલદા દાલદા ગા
૦૨	હીર : ગાલ દાલ, દાલ દાલ, દાલ દાલ, દાલ ગા = ગાલદાલ, દાલદાલ, દાલદાલ, દાલગા = ગાલદા લ,દાલદા લ,દાલદા લ,દાલગા
૦૩	વિષમહરિગીત : દાલદાદા દાલદાદા દાલદાદા દાલગા
૦૪	હરિગીત : દાદાલદા દાદાલદા દાદાલદા દાદાલગા
૦૫	ચરણાકુલ : દાદા દાદા દાદા દાગા
૦૬	ચોપાયો : દાદા દાદા દાદા દાદા, દાદા દાદા દાગા
૦૭	રુચિરા : દાદા દાદા, દાદા દાદા, દાદા દાદા દાદા ગા
૦૮	સવૈયો બત્રીસો : દાદા દાદા દાદા દાદા, દાદા દાદા દાદા ગાગા
૦૯	દુમિલા : દા દાદા દાદા દાદા દા,દા દાદા દાદા દાદા ગા = દાદા દાદા દાદા દાદા, દાદા દાદા દાદા દાગા

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક ‘બૃહત્ પિંગળ’માં ‘ત્રિકલ, પંચકલ, સપ્તકલ જાતિઓનો મેળ’ હેઠળ ગાલગા સંધિને મુખ્ય પંચકલ સંધિ ગણી ગાલગા સંધિને આધારે લગાગા અને ગાગાલ સંધિના પદ્યભાર સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષર પર (લગાગા અને ગાગાલ) દર્શાવે છે. મારા અભ્યાસ મુજબ ૧૦ માત્રાના તાલ ઝપતાલના આધારે મૂળ પંચકલ સંધિ ગાગાલ પ્રાપ્ત થાય છે કે જેનો પદ્યભાર સંધિના પહેલા ગુરુઅક્ષર પર (ગાગાલ) સ્થાપિત થાય છે. ગાગાલ સંધિને આધારે લગાગા સંધિનો પદ્યભાર સંધિના પહેલા ગુરુઅક્ષર પર (લગાગા) અને ગાલગા સંધિનો પદ્યભાર સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષર પર (ગાલગા) સ્થાપિત થાય છે. અહીં પંચકલ સંધિમાં રેખાંકિત કરેલ ગુરુઅક્ષર પર મુખ્ય પદ્યભાર સ્થાપિત થયેલો છે અને મુખ્ય પદ્યભાર સિવાયના ગુરુઅક્ષર પર ગૌણ પદ્યભાર સ્થાપિત થયેલો છે.

ઉપરોક્ત બંને યાદીમાં જે વૃત્તો/છંદોમાં જે સપ્તકલ સંધિ પ્રયુક્ત થઈ છે તે દરેક સપ્તકલ સંધિમાં બે પદ્યભાર દર્શાવવામાં આવ્યા છે જે પૈકી પહેલા પદ્યભારને મુખ્ય પદ્યભાર અને બીજા પદ્યભારને ગૌણ પદ્યભાર ગણવો એવો મત પણ કેટલાંક ગુણીજનો ધરાવે છે તથા મારો પણ એ જ મત છે.

ઉપરોક્ત બંને યાદીમાં આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં અને માત્રામેળ છંદોમાં ત્રિકલ, ચતુષ્કલ, પંચકલ અને સપ્તકલ સંધિ પ્રયુક્ત થઈ છે જે પૈકી એકસરખી બે ત્રિકલ સંધિ મળીને એક ષટ્કલ સંધિ બને છે અને એકસરખી બે ચતુષ્કલ સંધિ મળીને એક અષ્ટકલ સંધિ બને છે. આ ષટ્કલ અને અષ્ટકલ એ બંને પ્રકારની સંધિમાં બે પદ્યભાર પ્રાપ્ત થશે જે પૈકી પહેલા પદ્યભારને મુખ્ય પદ્યભાર અને બીજા પદ્યભારને ગૌણ પદ્યભાર ગણવો જોઈએ એવો મારો મત છે. મુખ્ય પદ્યભારના પ્રમાણમાં ગૌણ પદ્યભારમાં થડકારનું વજન થોડું ઓછું હોય છે. આ બંને પ્રકારની રચનાઓના પઠનથી આ વાત સમજી શકાશે.

૧૦ માત્રાના તાલ ઝપતાલ પરથી મૂળ પંચકલ સંધિ ગાગાલ, ૬ માત્રાના તાલ દાદરા પરથી મૂળ ષટ્કલ સંધિ ગાલગાલ અને ગાલલગા, ૭ માત્રાના તાલ રૂપક અથવા ૧૪ માત્રાના તાલ દીપચન્દી પરથી મૂળ સપ્તકલ સંધિ ગાલગાગા અને ૮ માત્રાના તાલ કહેરવા પરથી મૂળ અષ્ટકલ સંધિ ગાગાગાગા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે કે જેમાં દરેક મૂળ સંધિના પહેલા અક્ષર પર (દરેક મૂળ સંધિનો પહેલો અક્ષર ગુરુઅક્ષર જ છે) મુખ્ય પદ્યભાર સ્થાપિત થાય છે. જે તે પ્રકારની મૂળ સંધિના આધારે જે તે પ્રકારની બાકીની સંધિના પદ્યભાર પણ નિશ્ચિત કરી શકાય છે. મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભારના સંદર્ભમાં વિસ્તૃત ચર્ચાનો અહીં અવકાશ નથી.

આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તો અને માત્રામેળ છંદોમાં લ = એક સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરનો પ્રયોગ, ગા = એક સ્પષ્ટ ગુરુઅક્ષરનો પ્રયોગ, દા = એક સ્પષ્ટ ગુરુઅક્ષરનો અથવા સંયુક્ત

ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો અથવા સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ. ('દા' સંજ્ઞાનો પ્રયોગ માત્રામેળ છંદોમાં જ થાય છે.) પંક્તિને અંતે આવતા લઘુઅક્ષરને જરૂર મુજબ ગુરુઅક્ષર ગણી શકાય. ઉપરોક્ત યાદીમાં ' , ' ચિહ્ન દ્વારા છંદમાં યતિ-સ્થાન દર્શાવ્યા છે.

માત્રામેળ છંદોમાં 'દા' સંજ્ઞાનો પ્રયોગ ન કરતાં આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તો અને માત્રામેળ છંદોમાં લ = એક સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરનો પ્રયોગ કરવાથી અને ગા = એક સ્પષ્ટ ગુરુઅક્ષરનો અથવા સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરવાથી ઉપરોક્ત બધા જ છંદો ગઝલના છંદોમાં પરિણમે છે કે જેમાં કોઈ પણ છંદમાં એકસાથે બેથી વધુ સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ થયો નથી અને દરેક છંદનો અંત્યાક્ષર ગુરુઅક્ષર જ છે. પંક્તિના અંતે આવતા લઘુઅક્ષરને લઘુ-ગુરુ અક્ષરની ગણતરીમાં અલગથી ન ગણતાં તે પહેલાંના ગુરુઅક્ષર સાથે સંયુક્ત રીતે જ ઉચ્ચારવાનો રહેશે. સામાન્ય રીતે ગઝલમાં યતિ જાળવવામાં આવતી નથી.

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકે 'બૃહત્ પિંગળ'માં ગઝલના કેટલાંક અટપટા છંદોને એકસરખી માત્રા-સંખ્યાના આવર્તનોવાળી સંધિ દ્વારા પદ્યભારના સ્થાનથી સંધિ છૂટી પાડીને દર્શાવ્યા હતા. આવા છંદોની યાદી પ્રસ્તુત કરું છું.

(૧)	અરૂઝ : ગાગાલ લગાગાલ લગાગાલ લગાગા બૃહત્ પિંગળ : ગા ગાલલગા ગાલલગા ગાલલગા ગા
(૨)	અરૂઝ : ગાગાલ લગાગાગા ગાગાલ લગાગાગા બૃહત્ પિંગળ : ગા ગાલલગા ગાગાગા ગાલલગા ગાગા
(૩)	અરૂઝ : લલગાલ ગાલગાગા લલગાલ ગાલગાગા બૃહત્ પિંગળ : લલ; ગાલ ગાલ; ગાગા લલ; ગાલ ગાલ; ગાગા
(૪)	અરૂઝ : ગાગાલ ગાલગાગા ગાગાલ ગાલગાગા બૃહત્ પિંગળ : ગા ગાલગાલ ગાગાગા ગાલગાલ ગાગા
(૫)	અરૂઝ : ગાગાલ ગાલગાલ લગાગાલ ગાલગા બૃહત્ પિંગળ : ગા ગાલગાલ ગાલલગા ગાલગાલ ગા

ઉપરોક્ત યાદીમાં દર્શાવેલ પાંચ છંદોની સંધિ અરૂઝ મુજબ અટપટી જણાય છે જ્યારે 'બૃહત્ પિંગળ' મુજબ ષટ્કલ સંધિના આવર્તનો સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય છે. 'બૃહત્ પિંગળ'માં આ પાંચ છંદોને પદ્યભારના સ્થાનથી સંધિ છૂટી પાડીને દર્શાવવામાં આવ્યા છે કે જેમાં પહેલું અને અંતિમ આવર્તન અપૂર્ણ છે, પરંતુ આ અપૂર્ણ આવર્તનો કઈ સંધિના છે એની સ્પષ્ટતા

‘બૃહત્ પિંગળ’માં રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકે કરી નથી કારણ કે ગઝલના છંદો તેઓનો મુખ્ય વિષય ન હતો.

‘બૃહત્ પિંગળ’માં ગઝલના ઉપરોક્ત પાંચ છંદોને પદ્યભારના સ્થાનથી સંધિ છૂટી પાડીને દર્શાવવામાં આવ્યા તો છે પરંતુ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક છંદોને પદ્યભારના સ્થાનથી સંધિ છૂટી પાડીને દર્શાવવાના પક્ષમાં નથી. હું પણ છંદોને પદ્યભારના સ્થાનથી સંધિ છૂટી પાડીને દર્શાવવાના પક્ષમાં નથી કારણ કે છંદનું નિરૂપણ પદ્યભારના સ્થાનથી સંધિ છૂટી પાડીને કરવાથી મોટે ભાગે છંદનું સ્વરૂપ વિકૃત થઈ જાય છે. અરૂઝમાં દર્શાવેલ મુતકારિબ છંદ ‘લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા’ આપણા ભુજંગી છંદ સાથે સામ્યતા ધરાવે છે. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક પણ ‘બૃહત્ પિંગળ’ માં ભુજંગી છંદનું લગાત્મક સ્વરૂપ પદ્યભારના સ્થાન સહિત ‘લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા’ સ્વરૂપે જ દર્શાવે છે અને તેથી જ છંદમાં લગાગા સંધિના ચાર આવર્તનોનો પ્રયોગ થયો છે એ સરળતાથી સમજી શકાય છે, પરંતુ આ જ છંદને એના પદ્યભારના સ્થાનથી સંધિ છૂટી પાડીને ‘લ ગાગાલ ગાગાલ ગાગાલ ગાગા’ સ્વરૂપે દર્શાવવાથી છંદનું લગાત્મક સ્વરૂપ વિકૃત થઈ જાય છે.

ઉદય શાહ

દાદાટૂંકનો મહોલ્લો (સાંઈ સ્ટ્રીટ),

નવસારી-૩૯૬૪૪૫.

ફોન : ૦૨૬૩૭-૨૫૫૫૧૧, ૦૯૪૨૮૮૮૨૬૩૨.

ભારત સરકાર કૃત ‘Digital Library of India’ની Website : <http://dli.serc.iisc.ernet.in/> પર ‘બૃહત્ પિંગળ’ માટે ‘brhat pingala’ અને ‘દલપત પિંગળ’ માટે ‘dalpat pingal’ search કરવાથી ઉપરોક્ત બંને ગ્રંથોની PDF File વિના મુલ્યે પ્રાપ્ત કરી શકાશે.